

ОБРАЗИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ В ПЕРШИХ ПОВІСТЯХ ГОГОЛЯ, ЇХ ЗВ'ЯЗОК З НАРОДНИМИ УЯВЛЕННЯМИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

Образи слов'янської демонології у творчості Гоголя привертали увагу багатьох дослідників, зокрема, Д. Мережковського, Ю. Манна, М. Теплинського, В. Мацапури, Е. Померанцевої та інших. Але, незважаючи на велику кількість досліджень з цього питання, воно потребує подальшого вивчення. Метою нашої статті є спроба проаналізувати образи слов'янської демонології в перших гоголівських повістях, зокрема образ чорта, простежити їх зв'язок з народними уявленнями та класифікувати відповідним чином. Гоголівські сюжети не мають певної схеми і вибудовуються, на думку Т.Бовсунівської, на засадах архітектоніки демонологічної містики, а в основі сюжетотворення, як правило, лежить логіка сатанинського глуму над людяністю. Зміст окремих епізодів у «Вечерах на хуторі близ Диканьки» пов'язаний з залученням тих чи інших форм замовляння нечисті, що з'являється після кількарразового згадування про неї (переважно – тричі). За народним переконанням, згадка чорта неодмінно призведе до зустрічі з ним, персонажі ж Гоголя порушують табу «неназивання демонічного», що становить своєрідну передумову розгортання незвичних сюжетів. Як вважає Ю.Покальчук, оповідання з циклу «Вечера на хуторі близ Диканьки» будуються на українських переказах, глибоко пов'язані з народною творчістю, і становлять художню обробку й трансформацію в літературний твір готових фольклорних структур.

Головний демонічний персонаж гоголівських оповідань – чорт. Гоголь використовує два різновиди нечистого: з одного боку, це вертепний чорт низового бароко – хитрий, водночас не досить розумний, пронирливий, часто смішний, але не всемогутній – таким він представлений у повістях «Сорочинская ярмарка», «Пропавшая грамота», «Ночь перед Рождеством». Другий різновид – Диявол-Басаврюк, Антихрист-чаклун з повісті «Страшная месть», які є втіленням найбільшого зла.

У тексті «Сорочинской ярмарки» чорт не належить до головних персонажів, а постає в переказах селян. У нього кігтисті лапи і різьки на голові, а тому він носив капелюха й рукавиці, аби його не пізнали. Окрім вищеназваних зооморфних ознак, властивих, за повір'ями, усім диявольським створінням, він більше нічим не відрізнявся від звичайних смертних.

Історія чорта досить дивна. Її розповідає в гоголівській повісті кум Черевика. Чорта вигнали з пекла за те, що «может быть, на него

нашла блажь сделать какое-нибудь доброе дело». Він оселився в старому, розваленому сараї під горою і «бедному стало так скучно, так скучно по пекле». Ця деталь свідчить про те, що він справді, як і переповідають легенди, має душу, подібну до людської; і почав він «с горя пьянствовать» [3, с.23-24] – очевидно, його душа була ще й досить вразливою. Л.А.Пилипенко вважає, що «його образ якщо не олюднюється, то одомашнюється. Він нещасний...» [11, с.69]. Пропивши свою магічну червону свитку власнику корчми жидові, він рівно через рік (яка пунктуальність!) повертається за нею і, дізнавшись, що його одежина перейшла в інші руки, карає жида. Отже, він дотримується свого слова: чорт не чіпав шинкаря протягом цілого року і не намагався силоміць відібрати чи видурити свою річ; але він і злопам'ятний – за недотримання угоди досить жорстоко помстився. Крім того, його червона свитка не принесла щастя новим власникам: у перекупки ніхто нічого не купляв, і свитка, коли та її вдягала, душила її, навіть у вогні не горіла, коли жінка спробувала позбутись бісівської одежі. У чоловіка, якому вона її підкинула, не брали масла, і коли той порубав свитку на шматки, то побачив, що вони «сповзаються» до купи. Так було до тих пір, аж поки він їх не перехрестив і не розкидав повсюди. Чорт також терплячий і впертий. Він вже близько десятиліття щороку, якраз під час ярмарки, ходить по майдану, хрюкає і підбирає шматки своєї свитки. Народні повір'я стверджують, що речі, взяті у нечисті, треба обов'язково повертати власникові, інакше не уникнути негараздів, що і сталося з перекупкою і продавцем масла; до того ж, на ярмарку весь час трапляються якісь оказії, і люди не перестають перешіптуватись про червону свитку. Чорт же зі свого боку, як розповідають легенди, за втрату бісівського добра міг бути покараний Дияволом і, може, саме ця причина змушувала його продовжувати пошуки, перетворившись на свиню. Гра кольорів чітко розділяє добро і зло: червона свитка чорта і біла свитка Грицька Голопупенка. Червоний колір також вживався для розрізнення сторін світу і означав південь, що могло видавати чужинне, можливо татарське чи турецьке походження нечистого.

Зовсім інша справа – Басаврюк (в першому виданні – Бісаврюк) з повісті «Вечер накануне Ивана Купала». Чорт у цій повісті приймає людську подобу. Це – «дьявол в человеческом образе». Він то «гуляет, пьянствует», то раптом невідомо як і куди зникає, дарує дівчатам стрічки, сережки, «моністи», і, якщо хтось не приймає дарунків, – ображається так, що «всякого проберет страх» і «кажется, унес бы ноги бог знает куда» [3, с.36]. А до тих, хто брав чортові подарунки, наступної ж ночі «тащится в гости какой-нибудь приятель из болота, с рогами на голове и давай душить за шею, когда на шее монисто, кусать за палец, когда на нем перстень, или тянуть за косу, когда вплетена в нее лента» [3, с.36]. Знов прокляті речі приносять нещастя їх власникам і, як і у випадку з червоною свиткою, їх не можна позбутися. До церкви

Басаврюк не ходив (хоча нижчі демонічні істоти, як вважали тогочасні українці, могли навіть відвідувати службу). Зовнішність у чорта теж неприваблива (хоч і без рiг, кігтястих лап і хвоста): «у! какая образина! Волосы – щетина, очи – как у вола!» [3, с.38]. Зазначимо, що великі очі, часто з кров'яно-червоним відблиском були характерні для української нечисті загалом. Чорт діє саме в «годину пік» – в купальські святки, і спокушає Петруся золотом «в такую пору, когда добрый человек идет к заутрене» [3, с.38]. Тут присутній мотив домовленості з нечистою силою – червонці за квітку (і, як виявиться, за душу). Привівши хлопця до яру, де росте папороть, він таємничо зникає. І тут починається справжня «чертовщина»: Петру здається, що сотні волохатих рук тягнуться до квітки, а позад нього щось перебігає з місця на місце, то ввижається синій, як мрець, Басаврюк. У книзі «Міфи України» Г. Булашев зазначав, що папороть пильно охороняється від людей нечистою, тому її дуже важко здобути, і «страхiття, які супроводжують процедуру здобування квітки, бувають такі великі, що їх звичайно ніхто не витримує» [2, с.265]. Ні Басаврюк, ні відьма, до якої він привів хлопця, не могли самі знайти багатства в звичайний день і без папороті, адже все, що знаходиться в надрах землі – володіння Дідька (різновид лісових чортів). «Басаврюк (Бісаврюк) – «бісівський чоловік», «сатана» – не має ніяких етнічних ознак. Та хіба їх може мати носій зла? Проте хронологічно і географічно окреслено художнє поле для його дій. І. Сенько зазначає, що його прізвище має у своїй основі не тільки слово «біс», але й співзвучні «басурман» та «сердюк» (найманець)». [14, с.21]. Гоголь використовує і досить розповсюджений в казках мотив жертвоприношення. Заради багатства Петрусь має вбити Івася – брата коханої, ще зовсім дитину. Багатство, здобуте такою ціною, не принесло Петрусові щастя – він вже через місяць втратив розум, а рівно через рік (згадаймо про чорта, який повернувся за свиткою через 12 місяців), на Івана Купала, Петро Безродний згорів у своєму будинку, і залишилась від нього лише купа попелу, а, певно, душа його потрапила далеко не в рай. Золото перетворилось на биті черепки... Басаврюк же продовжував свої витівки: то приймав образ смаженого барана і мигав вусами, то церковному старості чарка вклонялась, а у його дружини діжка з тістом стрибала по хаті. Навіть коли отець Афанасій окропив святою водою всі сільські вулиці, дивацтва не припинились, і шинкарка ще довго скаржилась, що хтось кожного вечора стукає по даху і дряпає по стіні.

Цікаво, що у Басаврюка в подібні людини відсутні яскраво виражені тваринні ознаки, він дуже активний і злісний (сполював юнаків, дарував дівчатам прокляті прикраси, зіпсував життя Петру і Підорці), міг раптово з'являтися і зникати, змінювати колір шкіри (що взагалі невластиво для нечистого). Навіть свята вода не змусила його покинути село, а крім звичайних перетворень в домашню худобу (барана), він «оживляє» чарку і діжку. На підставі українських легенд і

переказів можна стверджувати, що Басаврюк більше схожий не на звичайного чорта, а на *Диявола*, який відрізняється від свого сородича переважно тим, що, перетворюючись на людину, він має вигляд звичайного смертного, тільки більш похмурого. А от за вдачею він значно підступніший і агресивніший, ніж простий нечистий. Його не можна обдурити, і він творить на землі більше лиха. Басаврюк – зовсім не жартівливий чортик, що любить посміятися з людей, а набагато гірше створіння, яке всіма своїми вчинками викликає страх.

У повісті «Пропавшая грамота» мотив продажі душі чорту також відіграє значну роль. Тут маємо вже не туманну домовленість, як у випадку з Петрусем Безродним. Зав'язка повісті відбувається саме тоді, коли чорт – сіре чудовисько з рогами – забирає козака, з яким дід помінявся одягом і в якого опинилась дідова грамота до цариці. На інших запорожців, які вартували боржника, чорт накликав дрімоту; між іншим, він ще й коней вкрав, хоча не зрозуміло, нащо вони йому, адже нечисті володіють телепортацією (миттєвим переміщенням на великі відстані) і левітацією (польотом). Дорога до чорта пролягає через непролазний ліс, і знайти його можна біля річки, де дід побачив купу нечисті, чия зовнішність детально не описується, згадується лише, що замість рук у них були лапи. Але вони теж були досить капосні: дідові ледь не випекли око головною. Цікава сцена бісівських танців, які розпочалися після того, як дід кинув їм гроші (це взагалі дивний епізод, адже в жодній світовій міфології нечисть не спокушалась на золото, а навпаки, зваблювала ним смертних і підбурювала їх на злочини. Як відомо, демонічні сили володіють незліченними скарбами, тому незрозуміло, чому чорти кинулися на пригоршню монет). Чорти у Гоголя з собачими мордами. Г. Булашев зазначає, що «собака <...> створений дияволом з глини» [2, с.307]. А тому в усіх українських міфах демони, відьми і чаклуни часто набувають подоби цих тварин. У цій повісті чорти на німецьких ніжках (українські чорти, як і будь-які іноземці чи просто диваки асоціювались з німцями), крутячи хвостиком, упали коло відьом. Чорти-музики (очевидно, вони прилетіли на цей шабаш з Західної України, адже на Сході нечисть, як вважалося, полюбляла лише карти і випивку, а на Заході вміли ще й грати, співати і танцювати) «тузили себя в щеки кулаками, словно в бубны, и свистали носами, как в валторны» [3, с.74]. Чорти посадили діда за стіл довжиною з дорогу від Конотопа до Батурина – оптична ілюзія, створена чортами. Стіл цей щедро заставлений наїдками – «видно, дьявольская сволочь не держит постов» [3, с.74], але дід не міг з'їсти ні шматочка – все потрапляло до рота чортам. Нечисть, посміявшись над дідом, запропонувала йому відіграти свою шапку в карти (мотив гри); але його попередили, що в разі програшу він, можливо, і світу більше не побачить. Практично, гра велась на його душу (угода з чортами). Звісно, бісівське плем'я весь час підтасовувало карти, і виграти дід зміг лише після третьої спроби (свята трійця),

перехрестивши свої карти непомітно для інших гравців. І лише коли дід погрожує перехрестити і всю присутню тут нечисть, йому дають демонічного скакуна замість коня, якого у нього викрали. Пізніше виявилось, що дружині його в цей же час така чортівня снилась, що вона навіть підстрибувала на лавці, «и, видно, уже в наказание, что не спохватился тотчас после того освятить хату, бабе ровно через каждый год, и именно в то самое время делалось такое диво, что танцуется, бывало, да и только. За что ни примется, ноги затевают свое и вот так и дергает пуститься вприсядку» [3, с.76]. Хоча дід і виграв партію в карти, але нечисть не залишила його в спокої і вчинила з його дружиною такий жарт. Чорти тут досить типові – жартівливі пияки і картярі, шахраї, які з'являються в людській подобі з головами домашніх тварин, влаштовують співи і танці біля води в темну ніч і пишні застілля за безкінечними столами... Вперше тут згадується і *приставний чорт* – той самий, що полював на запорожця. Такі біси супроводжували тих, з ким уклали угоду, від часу її підписання до смерті людини.

Досить детально Гоголь описує чорта в повісті «Ночь перед Рождеством»: «Спереди совершенно немец: узенькая, беспрестанно вертевшаяся и нюхавшая все, что ни попадалось, мордочка оканчивалась, как и у наших свиней, кругленьким пяточком, ноги были так тонки, что если бы такие имел яресковский голова, то он переломал бы их в первом козачке. Но зато сзади он был настоящий губернский стряпчий в мундире, потому что у него висел хвост, такой острый и длинный, как теперешние мундирные фалды; только разве по козлиной бороде под мордой, по небольшим рожкам, торчавшим на голове, и что весь был не белее трубочиста, можно было догадаться, что он не немец и не губернский стряпчий, а просто черт» [3, с.82]. Цей нечистий найбільше відповідає народним уявленням про нього – він не просто має різки, борідку, п'яточок, але й хвіст, і сам він чорний і, певно, волохатий, але, на відміну від інших гоголівських «нечистих» персонажів, зовсім не страшний, а, навпаки, своєю схожістю з іноземцями викликає посмішку. За вдачею він такий же капосний, як і його «родичі». Чорт змінює погоду заради своєї користі. В. Петрухін пише, що чорти єдині з усієї нечисті можуть насилати негоду – хурделиці, заметілі, вихори [9, с.611]. Коли Чуб із кумом збились з дороги, вони не випадково згадали про винуватця негоди: «Эх, какую кучу снега напустил в очи сатана!» [3, с.90]. Зазначимо, що Гоголь ототожнює поняття «черт», «бес», «сатана», «диявол», «лукавый», «нечистый», «дидько». Він вживає інколи одночасно декілька цих означень, характеризуючи одного і того ж персонажа. Нечистий залицяється до відьми, як молодий парубок: він «целовал ее руку с такими ужимками, как заседатель у поповны, брался за сердце, охал...» [3, с.92], що дуже подобалось Солосі. Він по-людському незграбний: «он наехал при самом входе в трубу на шею

своей любовниці» [3, с.88]. Від заметілі, яку спричинив чорт, йому стало так холодно, що він «перепрыгивал с одного копытца на другое и дул себе в кулак, желая сколько-нибудь отогреть мерзнувшие руки. Не мудрено, однако ж, и смерзнуть тому, кто толкался от утра до утра в аду, где, как известно, не так холодно, как у нас зимою, и где, надевши колпак и ставши перед очагом, будто в самом деле кухмистр, поджаривал он грешников с таким удовольствием, с каким обыкновенно баба жарит на рождество колбасу» [3, с.87]. Те, що він смажив грішників у пеклі і що був «не белее трубочиста», дає можливість віднести його до розряду *чортів-пекельників*, які карали тих, хто потрапив в підземне царство. Захоплений любовними пристрастями він, однак, не забуває про свою основну функцію – занапащати душі. Чорт навіть намагається звабити Вакулу грошима, але він не надто хитрий і далекоглядний. Сидячи у коваля на шиї, він дав себе обдурити. Хлопець осідлав чорта і змусив його летіти до Петербурга. Як і всі нечисті, він так боїться хрестика, що як тільки Вакула знімав його з шиї, чорт чхав і кашляв і летів ще швидше. Окрім левітації, чорт миттю переноситься з палацу до шлагбауму, зменшується до такого розміру, що може поміститися у кишені коваля, перетворюється на коня. Володіючи такими силами, здавалося б, можна налякати людей і влаштувати справжній гармидер, але чорт ледь встигає врятуватися від Вакули, коли вже півні співають, ще й отримує від парубка три удари хворостою. Замість того, щоб «провести, соблазнить и одурачить других, враг человеческого рода был сам одурачен» [3, с.111]. Ю.В.Манн зазначає, що у багатьох епізодах спостерігається явне заниження, спрощення, дедемонізація інфернальних уявлень (наприклад, порівняння чорта з бабою, що жарить ковбасу). Чорт у повісті «Ночь перед Рождеством», як вважає Т.Маєвська, роздвоюється: ми бачимо невдалого, смішного залицяльника, верхи на якому Вакула літав до Петербурга, казковий образ з народних переказів, і чорта з християнської міфології, якого коваль намалював в церкві – «такого гадкого, что все плевали, когда проходили мимо» [3, с.112].

В оповіданні «Заколдованное место» дід, який не міг станцювати на шматку землі біля грядки з огірками, переноситься звідти в незнайому місцевість, де в якійсь могилі знаходить скарб. Тричі він повертався на це місце, і щоразу йому ввижались якісь чудовиська, тварини, які повторювали за дідом його слова, живі пеньки, предмети з'являлись і зникали, раптово починало дощити. Коли ж дід повернувся додому, його близькі прийняли його за діжку і вилили на нього помий, а золото перетворилося на сміття. А на тому зачарованому місці ніколи не росло нічого путнього. Очевидно, це було володіння *Дідька (чорта-лісовика)* – недарма земля тут була «лисою» і старому ввижались всілякі потвори – Дідько пильно охороняє свої багатства від людей, а якщо вони їм і дістаються, то

перетворюються на якийсь непотріб. Тут немає центрального нечистого – чорта, диявола, сатани чи кого іншого – «враги рода человеческого» тут багатоликі і розпливчасті. Вони мають щось незвичне у своїй зовнішності: звірячі голови, гори, дерева і пеньки, чи химерні голоси і звуки.

У своїй першій збірці «Вечера на хуторі близ Диканьки» М.Гоголь зобразив майже всі види нечестивців – невидимого чорта-вигнанця, якому більше співчували, ніж боялись («Сорочинская ярмарка»), Диявола-Басаврюка – пияку і жорстокого спокусника, який викликав у людей жах («Ночь на Ивана Купала»), приставного чорта («Пропавшая грамота»), чорта-пекельника, що залицяється до відьми, краде місяць і дає себе одурити («Ночь перед Рождеством»), багатолікого Дідька («Заколдованное место»); духів, що «клубились облаком». Нечиста сила у повістях Гоголя з'являється в людській подобі, в образі тварин чи чудовиськ. Чорти в художній інтерпретації письменника наділені людськими якостями: вони люблять випити, смачно поїсти і потанцювати. Усі вони володіють надприродними здібностями, що лякає простих смертних, вони хитрі або дурненькі. Усі чорти, змальовані Гоголем, є втіленням слов'янських міфологічних уявлень про духів стихій (води, землі, повітря, вогню), що трансформувались з приходом християнства в стійкі вірування про істот, які заважають православному люду вести праведне життя і підбивають на грішні вчинки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Містична каузальність гоголівських сюжетів // Українська мова та література. – 1999. – №12. – С.6–7.
2. Булашев Г. Міфи України. – К., 2003.
3. Гоголь Н.В. Вечера на хуторі близ Диканьки. Миргород. – Харьков, 1987.
4. Голотина Г.А. Нравственно-философские искания Н.В.Гоголя в повести «Страшная месьть» // Тезисы докладов и гоголевских чтений. – Полтава, 1982. – С.53–54.
5. Ковальчук О. Гоголь: Буття і страх // Зарубіжна література. – 2002. – № 36. – С.3–4; 9–10.
6. Манн Ю. Поэтика Гоголя. – М., 1988.
7. Маевская Т.П. Демонологические мотивы и образы в «Украинских повестях» Н.Гоголя, Н.Лескова, В.Короленко // IV гоголівські читання: Зб. наук статей. – Полтава, 1997.
8. Мифы народов мира / Под. ред. Токарева. – М., 1988.
9. Мифологический словарь / Гл.ред. Е.М.Мелетинский. – М., 1991.
10. Мацапура В.И. Украина в русской литературе первой половины XIX века. – Харьков–Полтава, 2001.
11. Пилипенко Л.А. Добро и зло в «Вечерах на хуторі близь Диканьки» Н.В.Гоголя // Література в школі. – 1995. – №1. – С.68–71.
12. Покальчук Ю. Традиції Гоголя і «магічний реалізм» // Вітчизна. – 1984. – №4. – С.187–192.

13. Самышкіна А.В. К проблеме гоголевского фольклоризма // Русская литература. – 1979. – № 3. – С.61–80.
14. Сенько І.М. Гоголівська Диканька на історичних перехрестях. – Ужгород, 2003.
15. Синицкий В.В., Тюнин А.П. Народная фантастика и творчество Гоголя // Тезисы докладов и гоголевских чтений. – Полтава, 1982. – С.51–53.
16. Теплинский М.В. Необычайная гоголевская фантастика «Вечеров на хуторе близ Диканьки» в школе // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2001. – №12. – С.47–49.
17. Храпченко М.Б. Творчество Гоголя. – М., 1954.

Дузенко Юлія
(науковий керівник – проф. Дереза Л.В.)

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕОРІЇ ГЕДОНІЗМУ В КАЗКАХ ОСКАРА ВАЙЛЬДА

Казки Оскара Вайльда займають чільне місце в творчій спадщині письменника. Вони приваблювали увагу не одного покоління дослідників, які віднаходили все більше суперечностей між тим, що сповідував письменник, і тим, що залишив після себе. У роки перебування в Оксфорді Оскар Уайльд прилучився до естетського напрямку в мистецтві. Культ прекрасного, що утвердився в Оксфорді, і культ “непрактичного” костюму і ритуальної вишуканості мовних інтонацій, скоро викликав новий стиль існування, що називався естетизм. Його пророком став не хто інший, як Оскар Вайльд. Він писав пізніше: *“...в моєму житті було два великі поворотні пункти : коли мій батько послав мене до Оксфорда і коли суспільство заточило мене у в'язницю”* – це означало перш за все прагнення до розриву з естетичністю, перейнятою в оксфордські роки.

Орієнтуючись у своїй творчості на зразки мистецтва Раннього Відродження, Уайльд виступав під прапором, на якому було накреслено слово “Краса”, проти суспільства, зараженого практицизмом, проти горезвісного “здорового глузду”, проти дійсності, позбавленої поезії. Він не просто підпорядкував життя і творчість створенню Краси, у чому бачив єдине призначення художника, але висловлював свої погляди шумно, театралью, зухвало, апелюючи не до обраних, а до всіх. *“Якщо любиш Мистецтво, його треба любити понад усе в світі, а проти такої любові повстає розум, якщо тільки прислухатися до його голосу, – заявляв Уайльд, – Немає ні сліду розсудливості в поклонінні красі”*. Естетичне кредо Уайльда, сформульоване в есе “Занепад брехні”, “Критик як художник”, “Перо, полотно і отрута”, “Істина масок” виражало його переконаність в пріоритеті мистецтва над життям і було свого роду романтичним